

KONVERSIYA HAQQINDA**M.T.MƏMMƏDOV***

Hər bir dil özünün tarixi inkişafı və daxili quruluşu ilə şərtlənən müəyyən sözdüzəltmə üsullarına malik olur. Belə üsullardan biri də konversiya – xüsusi morfoloji göstəricilər olmadan bir nitq hissəsinin başqasına keçməsi ilə yeni sözün yaranmasıdır. Ayrı-ayrı dillərdə eyniliyin semantik əlaqəsinə malik olan adlar və fellər arasında münasibətə əsasən konversiya sözdüzəltmənin məhsuldar üsullarından biri kimi qəbul edilir. Lakin bu üsulu ayrıca dillərin xüsusi sözdüzəltmə üsulu kimi qiymətləndirmək olmur; morfoloji quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif dillərdə bu və digər şəkildə konversiya ilə söz yaradıcılığı özünü göstərir.

Sözlərin kateqorial əvəzlənməsi ilə yeni sözlərin yaradılmasının hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi məsələləri olduğu kimi, müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmaqla, fərqli şəkildə qiymətləndirilən məsələləri də vardır. Bu baxımdan konversiyanın mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün məsələnin qoyuluşuna diqqət yetirmək lazım gəlir. Belə bir fikir var ki, «konversiya paradiqma dəyişkənliyi ilə söz yaradıcılığı kimi qəbul edilməlidir» (10, s. 69). Paradiqma dəyişkənliyi özünü iki şəkildə göstərir: 1. Söz sintaktik valentliyini dəyişir, sintaktik funksiyanın dəyişməsi ilə bir nitq hissəsi digərinin yerində işlənir, başqa paradiqmaya daxil olur. Bu halda yeni söz yaranmır, bir söz mətndə iki müxtəlif nitq hissəsinin əlamətlərini daşıyır. 2. Kateqorial əvəzlənmə baş verir, iki nitq hissəsi yaranır və bu nəticə etibarlı ilə, leksik mənənin dəyişməsinə səbəb ola bilər.

Fikrimizcə, bu baxımdan iki məsələ bir-birindən fərqləndirilməlidir: 1. Konversiya bir hadisə kimi; 2. Konversiya sözdüzəltmə üsulu kimi.

Birinci halda konversiya cümlə üzvləri və nitq hissələri arasındakı münasibət əsasında öyrənilməlidir. Nitq hissələri tarixi kateqoriyadır. Hər bir dilin nitq hissələri öz genezisində görə cümlə üzvlərinin morfolojiləşməsi, sintaktik və morfoloji quruluşların xüsusişməsi əsasında formalaşır. Bu proses yeni nitq hissəsinin yaranmasına səbəb olduğu kimi, müxtəlif keçid xarakterli hadisə

* Məmmədov Məhəmməd Tofiq oğlu – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti.

ləri də özündə ehtiva edir.

İkinci halda kateqorial əvəzlənmə baş verir. Paradiqma dəyiş-kənliyi kateqorial əvəzlənmə ilə şərtlənir. Bu zaman iki nitq hissə-sinin yerində işlənən bir sözdən deyil, iki müxtəlif nitq hissəsindən danışmaq lazım gəlir. Fikrimizcə, konversiyaya müəyyən dildaxili proseslərin nəticəsi kimi yanaşdığına görə A.İ.Smirnitski bu qə-naətə gəlmişdir ki, konversiya münasibətində olan sözlər bir-biri ilə əlaqələnən, lakin ayrıca müxtəlif sözlərdir (10, s. 76).

Belə bir fikir vardır ki, törəmə sözlər yarandığı sözdən leksik mənasına görə fərqlənmirsə, semantik fərq ancaq ümumkateqorial mənada özünü göstərsə, bu halda sintaktik derivasiya fərqləndirilməlidir (7, s. 61).

Konversiya ilə söz yaradıcılığını həm morfoloji üsulla söz yaradıcılığına bağlayan, həm də ayıran cəhətlər vardır. Hər iki halda yeni söz yaranır. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığında da sözün kateqorial mənsubiyyəti dəyişə bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, morfoloji üsulla söz yaradıcılığında sözdüzəltmə münasibətləri üzde olur, sözdüzəldici vahid, törədici əsasla törəmə sözün münasibəti aydın olur; bir sıra hallarda sözdüzəltmə mənaları asanlıqla fərqləndirilə bilər. Konversiya üsulu ilə yaranmış sözlərdə isə məsələ mürəkkəbdir. Törədici əsasın müəyyənləşdirilməsi üçün əlavə təhlilə ehtiyac qalır. Bu halda məsələnin diaxronik və sinxronik aspektləri bir-birindən fərqlənə bilər. Məlumdur ki, müasir ingilis dilindəki ad-fel omonimləri tarixən omonim olmamışdır (4, s. 138-142). İngilis dilinin tarixi inkişafı, sintetik formaların itirilməsi, sintetik quruluşdan analitik quruluşa inkişaf bu tipli sözlərin sabitləşməsinə səbəb olmuşdur. Eləcə də, bugünkü türk dillərindəki köc – köc(mək), don – don(maq) kimi sözlər sinxron baxımdan konversiya münasibətində olan müxtəlif sözlərdir. Diaxronik baxımdan isə bu sözlər sinkretik sözlər kimi qiymətləndirilir (5, s. 11-44). Fikrimizcə, konversiya ilə yaranmış sözlərin münasibəti onların hal-hazırkı semantik strukturuna əsaslanmalı, bu əsasda motivlənmənin istiqaməti müəyyənləşdirilməlidir. Bu baxımdan da A.Smirnitskinin fikirləri xüsusi maraq doğurur. Belə ki, müəllif konkret dil faktları əsasında bu sözlərdəki münasibətləri müəyyənləşdirməyin prinsiplərini açıqlayır. Tədqiqatçının fikrinə görə, konversiya münasibətində olan isimlər fellərə nisbətən daha sadə semantik quruluşa malikdir. Fellərdən yaranmış isimlər hərəkət, prosesin vahid aktını bildirir, fellər isə yarandığı isimlərlə bağlı istənilən prosesi bildirə bilər (10, s. 99). Bəzi tədqiqatçılara görə, morfoloji üsulla söz yaradıcılığı ilə konversiyayı fərqləndirən birinci halda sözün leksik mənasının, ikinci halda isə kateqorial mənsubiyyətinin dəyişməsidir (6, s. 76). Başqa sözlə, morfoloji üsulla söz yaradıcılığında əvvəl sözün leksik mənası, sonra kateqorial mənsubiyyəti dəyişir, konversiya üsulu ilə söz yaradıcılığında isə əvvəlcə sözün kateqorial mənsubiyyəti, sonra isə leksik mənası dəyişir. Bu fikri qeyd-şərtsiz qəbul etmək olmur. Belə ki, morfoloji üsulla yaranan sözlərdə leksik məna ilə, ümumqrammatik kateqo-

rial mənənin dəyişməsi bir-birinə qarşı durmur, eyni zamanda həm leksik, həm də kateqorial mənsubiyyət dəyişə bilər. Hətta **daşlıq, yağlı** tipli sözləri ayrıca söz kimi fərqləndirən, hər şeydən əvvəl, onların kateqorial mənsubiyyətinin dəyişməsidir. İkinci bir tərəfdən, konversiya münasibətində olan elə sözlər vardır ki, onlarda leksik mənə dəyişmir; leksik eynilik qorunmaqla, iki müxtəlif qrammatik sinfə daxil olmaları onlara ayrıca sözlər kimi yanaşmağa əsas verir. Azərbaycan dilindəki *ac* (sifət) – *ac* (fel) sözləri arasında leksik mənə fərqi yoxdur; burada iki sözün fərqləndirilməsi kateqorial mənsubiyyətin və bu əsasda paradigmalardan fərqli olmalarından irəli gəlir. Lakin yuxarıdakı fikrə qayıdaraq, qeyd etmək istəyirik ki, konversiya münasibətində olan sözlərdə, hər halda, kateqorial mənənin dəyişməsi əsasdır; belə sözlərdə leksik mənə eyni də, fərqli də ola bilər. Tərəfdar əsasla törəmə sözün münasibətinə görə müxtəlif sözdüzəltmə mənalarını fərqləndirmək olar. Fərdən yaranma adlar, hərəkət, prosesin adı, bir aktı, nəticəsi, aləti, subyekt, obyekt kimi müxtəlif mənaları ifadə edir (9, s. 76, 85). Adlardan yaranan fellərdə də eyni sözdüzəltmə münasibətlərini fərqləndirmək olur. Hərəkətin bir aktı, hərəkətin adı kimi mənaları ifadə edən törəmə sözlər yarandığı sözlərdən leksik mənəsinə görə fərqlənməyə bilər, lakin hərəkətin subyekt, obyekt, alət-vasitəsi kimi mənaları bildirən sözlər leksik mənalarına görə fərqlənirlər.

Ayrı-ayrı hallarda konversiya morfoloji-sintaktik, sintaktik, morfoloji-semantik, semantik, semantik-sintaktik və s. üsullarla söz yaradıcılığı kimi də qəbul edilir (9, s. 43). Türkoloji ədəbiyyatda bu məsələyə münasibət bəzən bəsitləşdirilir, problemin mahiyyətinin qavranılmaması səhv nəticələrə gətirir, **taş küpər** tipli birləşmələrin birinci komponenti sifət kimi qəbul edilir (8, s.108). Lakin onu da qeyd etməliyik ki, həm türkoloji dilçilikdə, həm də Azərbaycan dilçiliyində konversiya ilə bağlı bir sıra məsələlər şərh olunmuş, müəyyən nəticələr əldə edilmişdir (1; 11) .

Konversiya məsələsi bəzən daha geniş şəkildə götürülür, konversiya səviyyələri fərqləndirilir, konversiya ilə bağlı ayrıca sözdüzəltmə üsulları müəyyənləşdirilir (2, s. 66-70; 3, s. 63). Lakin burada da bəzən konversiya hadisəsi ilə konversiya üsullarının sərhəddi itir. Konversiyanın müxtəlif üsullarının fərqləndirilməsi həm də onunla bağlıdır ki, müxtəlif tiplərə daxil olan dillərdə bu hadisə özünü fərqli şəkildə göstərir. Konversiya hadisəsi dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Lakin konversiyayı şərtləndirən başlıca amil dildəki analitizmdir. Rus dili flektiv-sintetik dildir. Flektiv analitik dillərdən fərqli olaraq bu dildə konversiya, əsasən, qrammatik formaların leksikləşməsində özünü göstərir. Ümumən, konversiya özünü aşağıdakı hallarda göstərir: 1. Sadə sözdən konversiya nəticəsində başqa söz yaranır; 2. Törəmə sözdən konversiya nəticəsində başqa söz yaranır; 3. Sözün qrammatik forması leksikləşir. Sadə və törəmə sözlərin konversiyaya uğraması, ilk baxışdan, bir-birindən fərqlənmir. Lakin burada dilin daxili quruluşunda ge-

dən proseslər əsasında leksik-qrammatik diferensiallığı şərtləndirən bir məsələ vardır. Törəmə-düzəltmə söz konversiyaya uğrayır, yeni törəmə söz, yeni nitq hissəsi yaranır. Bir müddət bu söz (və ya bu kimi sözlər) düzəltmə söz kimi qavranılmır, motivlənmə kök sözlə törəmə söz arasında deyil, törəmə-düzəltmə sözlə törəmə söz arasında gedir. Bir müddətdən sonra törəmə sözün (və ya sözlərin) daxilində yeni sözdüzəltmə münasibətləri yaranır, bu əsasda yeni sözdüzəldici şəkilçi formalaşır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün deyə bilərik ki, türk dillərində istər adlarla adlar, istərsə də adlarla fellər arasındakı omonim sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyəti bu proses nəticəsində yaranıb. Qrammatik formaların leksikləşməsi ayrıca məsələdir. Lakin bu proses də dilin daxili quruluşundan qidalanır; forma leksikləşir, bu isə yeni sözdüzəldici şəkilçinin yaranmasına gətirib çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva C. Müasir Azərbaycan dilində zərf. B., 1991.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, Bakı, 1977, № 1.
3. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1988.
4. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М., 1959.
5. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-ата, 1986.
6. Кубрякова Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия, ВЯ. 1974.
7. Курилович Е. Очерки по лингвистике. М., 1962.
8. Ганиев В.Г. Конверсия как один из способов словообразования в современном татарском языке. ADU-nun «Elmi əsərləri», 1969, №5.
9. Məmmədov M.T. Azərbaycan dilində feli adlar (namizədlik dissertasiyası). B., 1987.
10. Смирнитский А.И. Лексикология английского языка. М., 1956.
11. Юлдашев А.А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях... СТ, 1970, №1.

О КОНВЕРСИИ

М.Т.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Конверсия, как один из способов словообразования в языкознании, понимается как переход одной части речи в другую часть речи. В статье конверсия различается как вопрос отношения членов предложения и частей речи, так и способ словообразования. В типологическом плане, делая сравнения, автор приходит к выводу, что конверсия больше всего характерна для языков аналитического строя, выясняются вопросы, связанные с ролью конверсии во внутриязыковых процессах.